

УДК 159.922.762:159.923.2;-053.6

Н. О. Макаруч,
кандидат психологічних наук,
старший науковий співробітник**ПСИХОЛОГІЧНА СПЕЦИФІКА ПРОЯВІВ ПСИХІЧНИХ
СТАНІВ У ПІДЛІТКІВ З РОЗУМОВОЮ ВІДСТАЛІСТЮ**

У статті подані результати дослідження психологічної специфіки проявів психічних станів у підлітків із розумовою відсталістю. Визначено підходи до обґрунтування природи психічних станів та спрогнозовані можливі наслідки для особистісного розвитку підлітка з розумовою відсталістю.

Ключові слова: психічні стани, нервово-психічне напруження, свідомість, рефлексія, ідентифікація.

Сучасний стан розвитку системи міжособистісних суспільних взаємодій виступає досить складною і водночас вельми актуальною проблемою досліджень у межах психологічної науки. Зростаюча тенденція кризових явищ у суспільно-політичних та економічних процесах чинить специфічний вплив на функціонування особистості як у внутрішньому суб'єктивному плані, так і в об'єктивних аспектах її вираження й самовираження. Поява й активізація таких станів, як напруження, незадоволення, тривога і страх, агресія і аутоагресія, фрустрація та ін., дають підстави припустити існування негативно спрямованих психічних станів у структурі особистості.

А. О. Прохоров, досліджуючи природу виникнення психічних станів і характер її впливу на смислову регуляцію особистості, зазначає, що виникнення психічного стану як психічного явища, механізми його детермінації і трансформації на сучасному етапі залишаються недостатньо вивченими у психології. Практично не вивченим є внесок свідомості і її складових в актуалізацію, зміни, динаміку, стійкість, модальність, регуляцію станів і т. ін. Автор зазначає, що, вочевидь, зовнішнє, предметне та соціальне середовище чинить детермінуючий вплив на психічний стан суб'єкта. Водночас даний вплив не є прямим, він опосередковується свідомістю. Свідомість урівноважує буття суб'єкта, наповнюючи його смислом, забезпечуючи смислове сприйняття життя. Результатом означеного процесу і є стани суб'єкта [5].

Наведені положення А. О. Прохорова у межах психології особистості та психології діяльності вказують на детермінацію психічних станів діяльністю свідомості особистості та впливом оточуючого середовища на особистісну психічну реальність. Здатність до усвідомлення впливу навколишньої дійсності, встановлення якісних і кількісних її характеристик реалізується особистістю у межах тих чи інших психічних станів. Так, усвідомлення особистістю деструктивного впливу об'єктивної реальності може призвести до появи фрустрації як стану переживання незадоволення собою у взаємодії з оточенням. Фрустрація як психічний стан у даному аспекті матиме двозначне спрямування. З одного боку, розвинена здатність особистості до усвідомлення зв'язків між оточуючою реальністю, зокрема моральними, етичними та культурними аспектами даної реальності, може сприяти появі фрустрації, яка в якості психічного стану невдоволеності собою та зовнішніми умовами життєдіяльності носитиме характер чинника до саморозвитку та самопізнання. За умови порушень у розвитку свідомості, зокрема недостатності усвідомлення особистістю тих чи інших вимог з боку оточуючої дійсності, призведе до появи фрустрації як психічного стану, який дезорганізує особистість, активізує внутрішньоособистісний конфлікт, адитивну поведінку та ін. У цьому аспекті фрустрація може призвести до появи таких вторинних психічних станів, як депресія, тривога, агресія, які матимуть деструктивне вираження у поведінковій сфері особистості.

Психічні стани виступають в якості конкретної структурної організації всіх існуючих в індивіда психічних компонентів, яка зумовлюється актуальною ситуацією і передбаченням результатів дій, їх оцінкою з позиції особистісних орієнтацій та установок, цілей і мотивів усієї діяльності. Психічні стани є багатовимірні, вони виступають і як система організації психічних процесів, усієї діяльності людини в кожний конкретний проміжок часу, і як стосунки особистості. У психічних станах завжди представлена оцінка ситуації і потреби людини. Існує уявлення про стани як фон, на якому перебігає практична і психічна діяльність людини [1]. Розгляд психічних станів як системи організації психічних процесів діяльності особистості, їх відношень у межах часової тривалості також визначається станом функціонування свідомості у структурі особистості.

У даному аспекті А. Н. Леонтьєв, досліджуючи системну організацію свідомості людини, диференціював її на такі компоненти:

компонент значення, компонент особистісного смислу та компонент чуттєвого матеріалу психіки особистості. А. Н. Леонтьєв зазначає, що одна із сторін руху значень у свідомості конкретних індивідів полягає у поверненні їх до компонента чуттєвого матеріалу або чуттєвої предметності світу [5].

Також природа походження психічних станів визначається з позиції психофізіологічного розвитку особистості. М'ясищев визначає ендогенні і реактивні, або психогенні, психічні стани. Ендогенні психічні стани зумовлюються факторами організму і в даному контексті міжособистісні стосунки та відношення особистості не мають жодного впливу. Психогенні стани детермінуються обставинами, які мають важливе особистісне значення, пов'язані зі значущими відношеннями: неуспіхом, втратою та ін. Психічні стани мають складну структуру і оцінюються за такими часовими параметрами, як тривалість, емоційність, активаційність, тонічність, тензійність. Також психічні стани з позиції часової організації можуть бути нестійкі, довготривалі та хронічні [1].

У межах клінічної психології психічні стани визначаються як наслідок функціонування психіки та нервової системи особистості. Природа психічних станів та їх типи зумовлюється структурними складовими особистісної організації та тісно пов'язані зі ступенем нервово-психічного напруження. Так, I ступінь нервово-психічного напруження активізує стан активної бадьорості, II ступінь нервово-психічного напруження — психоемоційне напруження, або операційне напруження, III ступінь психоемоційного напруження характеризується появою негативного емоційного реагування і визначається як емоційне напруження на протидію операційному напруженню.

Таким чином, у дослідженні специфіки проявів психічних станів підлітка з розумовою відсталістю визначаються такі напрямки її обґрунтування: стан сформованості свідомості; специфіка діяльності підлітка, здатність встановлювати зв'язки між «Я» особистості та впливом оточуючої дійсності на функціонування «Я» (суб'єктивний та об'єктивний аспекти); специфіка психофізіологічного розвитку підлітка та ступені його нервово-психічного напруження.

Дослідження функціонування вищої нервової діяльності розумово відсталих дітей показало, що за наявності дефекту розумової відсталості спостерігаються значні відхилення від норми певної низки властивостей основних нервових процесів, зокрема: знижена

сила процесів збудження і особливо гальмування, відмічаються порушення рівноваги (правильного співвідношення) цих процесів, значно порушена їх рухливість. Дані зміни призводять до цілої низки патологічних проявів у вищій нервовій діяльності таких дітей, особливо при утворенні нових зв'язків. Наявність дифузної надлишкової симптоматики, переважно кіркового характеру, на рівні глибоких порушень функціонального стану кіркових нейронів, дає підстави стверджувати, що вища нервова діяльність розумово відсталих дітей має патологічні зміни динаміки нервових процесів у зв'язку з кірковою недостатністю, яка у клінічній картині виявляється у недорозвиненості найбільш складних форм психічної діяльності [4].

Знання психологічної специфіки прояву психічних станів, які активізуються через особливості нервової діяльності, дає змогу визначити поріг активності підлітка з розумовою відсталістю і стан дієвості його когнітивної, поведінкової та емоційної сфер. Досягнення III ступеня нервово-психічного напруження може спричинити появу емоційного деструктивно спрямованого психічного стану, який ймовірно призведе до підвищеного збудження підлітка, зростання його конфліктності, негативізму та яскраво виражених агресивних дій, оскільки основними показниками даного психічного стану виступають хвилювання, тривога, негативні очікування.

Емоційне напруження також набуває якості психічного стану і детермінує появу таких психічних станів, як психоемоційний стрес, фрустрація, агресія, афект, тривога, депресія та ін. Розгортання тривоги у поєднанні з вираженістю нервово-психічного напруження призводить до появи страху, який здебільшого є необ'єктивованим, чинить неоднозначний вплив на діяльність мислення (надмірно зростає активність хаотичних думок або, навпаки, повністю гальмується діяльність мислення), що проектує появу значних перешкод у корекційній та психотерапевтичній роботі з розумово відсталими підлітками.

У контексті дослідження психічних станів підлітків із розумовою відсталістю функціонування їх психофізіологічної сфери виступає показником детермінації та специфіки перебігу тих чи інших психічних станів. Розвиток психофізіологічної сфери підлітка з розумовою відсталістю зумовлюється загальноновизнаними механізмами психічного розвитку особистості в онтогенезі, які означаються з позиції визнання провідної ролі системи стосунків

між індивідом і його оточенням. Доцільно зауважити, що першочергово механізми психічного розвитку особистості було означено Л. С. Виготським у межах культурно-історичної концепції розвитку людини. Психічними механізмами розвитку виступають: соціальна ситуація, провідна діяльність, криза, психологічне новоутворення. Психічний розвиток підлітка з розумовою відсталістю реалізується за власною специфікою, яка проявляється у тому, що психічні механізми розвитку є загальноновизнаними і водночас неякісно не визначаються нормативно означеними критеріям їх перебіг та завершення.

Соціальна ситуація розвитку підлітка з розумовою відсталістю характеризується наявністю спеціального середовища, в якому здійснюється спеціально-організоване навчання та виховання. На підлітка чинить вплив група та клас.

Провідною діяльністю підлітка з розумовою відсталістю виступає спілкування, яке характеризується подальшим розгортанням сформованої тенденції до навчальної діяльності з одночасним входженням підлітка у загальне життя суспільства. Виникають системи нових обов'язків, здійснюється диференціація діяльності самим підлітком за статевою ознакою (усвідомлення жіночої та чоловічої діяльності). Водночас у межах навчально-виховного процесу та відповідно до особливостей розвитку підлітка поряд із провідною діяльністю спілкування активно впроваджується трудова діяльність.

Криза підліткового віку, яка визначається як найбільш значуща та впливова у межах усього онтогенезу особистості, також має власні аспекти перебігу у підлітків з розумовою відсталістю. Враховуючи специфіку розумової відсталості, а саме порушення аналітико-синтетичної діяльності в розвитку інтелектуальної сфери підлітка, можна припустити, що недостатність в усвідомленні внутрішньо детермінованих напружень та афективних станів, що супроводять підліткову кризу, у підлітка з розумовою відсталістю активізуються психічні стани тривоги, агресії, фрустрації, депресії, які сконцентровані в емоційній сфері та реалізуються у поведінкових деструктивних формах, оскільки недостатньо сформовані психологічні передумови до їх когнітивного оцінювання. Особливої уваги вимагають підлітки з розумовою відсталістю з боку психолога та дефектолога, тому що розвиток самоусвідомлення власного «Я» дасть можливість інтегрувати «Я-концепцію» у цілісну систему функціонування психічної реальності.

Встановлення специфіки психологічних новоутворень особистості з розумовою відсталістю на етапі підліткового віку зумовлюється

впливом дефекту та станом розвитку свідомості, формування якої, в контексті психічного розвитку підлітка з розумовою відсталістю, зумовлюється навчально-виховним та спеціально організованим психологічним впливом на розвиток його особистості. Особливості дефекту розумової відсталості визначаються через діяльність кори головного мозку та станом сформованості основних нервових процесів, які супроводяться органічним дифузним ураженням кори головного мозку, що вказує на занижений рівень коркового збудження [2].

М. С. Певзнер і В. І. Лубовський обґрунтовують дефект легкої розумової відсталості з позицій визначення стану недорозвиненості найскладніших форм пізнавальної діяльності (абстракції та узагальнення), яка не супроводиться глибоким ураженням окремих аналізаторів або значним первинним ураженням підкоркових сфер мозку та характеризується відсутністю різко вираженого патологічного домінування збудження чи гальмування [4].

Дефект розумової відсталості характеризується наявністю органічного ушкодження, ступінь впливу якого на психіку дитини зумовлюється також специфікою вікового періоду виникнення самого ушкодження — йдеться, зокрема, про пренатальний, натальний або ранній (до трьох років) періоди дитинства. Характер дефекту зумовлюється такими особливостями органічного ушкодження, які детермінують появу специфічних чинників, що чинять шкідливий вплив на кору головного мозку в період, коли нейрони виявляються незрілими або заблокованими і не можуть повноцінно виконувати свої функції, що, у свою чергу, призводить до ускладнення процесу утворення між ними зв'язків. Дефект розумової відсталості може визначатися за ознакою органічного дифузного пошкодження кори головного мозку, ознакою системного порушення інтелекту, ознакою виразності та незворотності цього порушення [7].

Свідомість виступає тим психічним процесом, на базі якого має сформуватися основне новоутворення підліткового віку — саморегуляція (у когнітивній, емоційно-вольовій та поведінкових сферах). Саморегуляція у межах даного науково-теоретичного дослідження розглядається як система самоусвідомлення та самокритичного ставлення особистості до власних когнітивних, емоційно-вольових та поведінкових реакцій на стимули оточуючого середовища, зокрема моральні, етичні та культурні норми міжособистісної взаємодії. Стан сформованості саморегуляції визначає якісне функціонування психічної реальності, яка реалізовує самоконтроль та

критичне ставлення до появи таких психічних станів, як агресія, тривога, фрустрація, депресія та ін. Психічна реальність підлітка з розумовою відсталістю становить складну систему його міжособистісних взаємодій та суб'єктивного ставлення до самого себе, що здійснює безпосередній вплив на його особистісну організацію.

Беручи до уваги специфіку розумової відсталості, можна припустити, що свідомість, яка формується за умови аномального розвитку, носить поверховий (на рівні органічних потреб) характер функціонування рефлексії та ідентифікації як механізмів розвитку свідомості. За умови цілеспрямованого навчально-виховного, корекційного та психологічного впливу на формування рефлексії (як здатності до усвідомлення самого себе) та ідентифікації (як здатності до ототожнення себе з позитивними об'єктами оточуючої дійсності) у процесі реалізації діяльності (навчальної, суспільно корисної, трудової) у підлітка з розумовою відсталістю формується інтегрована «Я-концепція», в якій узгоджується критичне ставлення до самого себе та формування суб'єктивної, конструктивно спрямованої позиції до вимог оточуючого середовища. Водночас відсутність своєчасної психодіагностики стану психічного розвитку та структурної організації особистості підлітка з розумовою відсталістю, її відповідної корекції та психотерапії може призвести до незворотності функціонування психічних станів і до їх розгортання на структурну організацію особистості підлітка, яка може розвиватися за невротичним, межовим чи психопатичним характером. Виникнення таких тенденцій у функціонуванні особистості підлітка з розумовою відсталістю та з появою деструктивних психопатологічних організацій його характеру може детермінувати появу асоціальної, адитивної поведінки та ін.

Визначення специфіки свідомості підлітка з розумовою відсталістю дає підстави здійснити аналіз розвитку його суб'єкта, який формується у процесі розвитку свідомого ставлення підлітка до власної діяльності. Можна припустити наявність певних труднощів у формуванні підлітка як суб'єкта власної діяльності. Зокрема, для підлітка з розумовою відсталістю характерним є недостатнє усвідомлення процесу відображення оточуючої дійсності власним Я; пошук смислу, який ускладнюється недостатньо розвиненою аналітико-синтетичною діяльністю мислення і обмежується суто предметним її характером; наявність установок, які носять недостатнє усвідомлений або ситуативно усвідомлений характер; орієнтація на

чуттєве сприйняття оточуючої дійсності та труднощі у вербальному вираженні власного чуттєвого ставлення. Означені особливості свідомості детермінують порушення у функціонуванні такого підлітка як у межах існуючої системи соціалізації (спеціальна школа), так і в подальшому процесі розгортання меж соціалізації, з якими підліток стикається після завершення навчання.

Науково-теоретичне дослідження психологічної специфіки психічних станів підлітка з розумовою відсталістю дає змогу окреслити основні її закономірності, констатація яких надасть можливість розроблення ефективної системи психологічного та психотерапевтичного впливу на формування особистості підлітка з розумовою відсталістю та її психологічного супроводу. Психологічна специфіка психічних станів підлітка з розумовою відсталістю зумовлюється станом сформованості свідомості та тенденціями до формування саморегуляції, механізмами психічного розвитку особистості, психофізіологічними особливостями та специфікою функціонування нервової системи. Означення даних закономірностей у появі та подоланні психічних станів підлітка з розумовою відсталістю дає змогу окреслити основні напрями психологічного впливу: формування свідомості та саморегуляції шляхом розвитку адекватної до ситуацій міжособистісної взаємодії самооцінки; розвиток самокритичності у ставленні до вимог оточуючих людей та власної поведінки; розвиток суб'єктивного, усвідомленого ставлення до власної діяльності; розвиток здатності до усвідомлення та вербального визначення власних почуттів і їх характеристик.

Доцільно також враховувати й тенденцію до формування невротизації та психопатоподібних станів у підлітка з розумовою відсталістю. Руйнівного характеру активність психічних станів набуває у разі наявності патопсихологічних особливостей рівнів розвитку особистості, до яких належить невротична, межова та психопатична структура особистості [3]. Інтеграція дефекту розумової відсталості та патопсихологічних особливостей у розвитку особистості такого підлітка проектує деструктивність у межах адаптивних та соціалізуючих процесів його функціонування.

Таким чином, результати дослідження психологічної специфіки проявів психічних станів підлітка з розумовою відсталістю дають можливість визначити тенденцію до подальшого формування та функціонування його особистості. Визначення стану сформованості та довготривалості перебігу того чи іншого психічного стану

уможливить не тільки здійснення своєчасної діагностики у визначенні рівнів функціонування особистості (невротичний, межовий, психотичний), а й констатацію типів її організації, що проявляються в особливостях характеру підлітка з розумовою відсталістю. Своєчасне визначення психічних станів у підлітків із розумовою відсталістю дасть змогу застосувати упереджувальний психотерапевтичний вплив на підлітка, розробити ефективну індивідуально зорієнтовану систему психологічного супроводу, що дасть можливість спрогнозувати та запобігти виникненню значного кола проблем, що є досить актуальними та гострими для педагогічного колективу, зокрема як у межах навчально-виховного процесу, так і в позаурочний час життєдіяльності підлітка у спеціальній школі.

В статье представлены результаты исследования психологической специфики проявлений психических состояний у подростков с умственной отсталостью. Определены подходы в исследовании природы психических состояний и спрогнозированы возможные следствия для личностного развития подростка с умственной отсталостью.

Ключевые слова: психические состояния, нервно-психическое напряжение, сознание, рефлексия, идентификация.

The article presented a study of psychological specificity of manifestations of mental status in adolescents with mental retardation. Approaches to investigating the nature of mental states and predict the possible consequences for the personality development of adolescents with mental retardation.

Key words: mental status, mental stress, awareness, reflection, identification.

Література

1. Клиническая психология: учеб. — 2-е изд. / под ред. Б. Д. Карвасарского. - СПб. : Питер, 2006. - 960 с.
2. Кузьмина В. К. Особенности педагогического подхода к подросткам-олигофренам с невротическими и психопатоподобными проявлениями // Дефектология. — № 3. — М. : Педагогика, 1978. — С. 60-68.
3. Мак-Вильямс Н. Психоаналитическая диагностика: Понимание структуры личности в клиническом процессе / пер с англ. — М. : Независимая фирма «Класс», 2007. — 480 с. — (Библиотека психологии и психотерапии, вып. 49).

4. Певзнер М. С, Лубовский В. И. Динамика развития детей-олигофренов. - М. : Изд-во АПН РСФСР, 1963. - 222 с.

5. Прохоров А. О. Смысловая регуляция психических состояний. — М. : Изд-во Ин-та психологии РАН, 2009. — 352 с.

6. Психология человека от рождения до смерти / под ред. А. А. Реана. — СПб. : Прайм-ЕВРЗНАК, 2006. - 651 с.

7. Синьов В. М., Матвеева М. П., Хохліна О. П. Психологія розумово відсталогої дитини: підручник. — К. : Знання, 2008. — 359 с.